

Mitja Sunčič

POSEGANJE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE V GOSPODARSTVO V ZADNJIH DVEH LETIH NJENEGA OBSTOJA

Gospodarski zgodovinar Žarko Lazarević je večkrat poudaril, da pomenijo trideseta leta 20. stoletja in z njimi povezana gospodarska kriza temeljni premik na področju ekonomske misli, prehod od liberalnih nazorov k zavesti o nujnosti regulativnega in usmerjevalnega poseganja države v ekonomijo.¹ O načrtnem oz. dirigiranem, kot so mu rekli, gospodarstvu je bilo tedaj tako v slovenskem kot tudi v širšem jugoslovanskem okolju napisanega mnogo,² vendar pa so imeli ti spisi le malo vpliva na dejansko gospodarsko politiko države in na gospodarske razmere v Jugoslaviji. A to ne pomeni, da je bil gospodarski intervencionizem države tuj jugoslovanskim oblastnikom,

1 Gl. zlasti: Lazarević, *Plasti prostora*, str. 249–266 in 281–293.

2 Pregled tovrstne literature je v delu, navedenem v op. 1.

saj jih je gospodarska kriza prisilila k poseganju v svobodno tržno gospodarstvo, zlasti na področjih agrarne proizvodnje ter finančnih trgov.³

Čas od izbruha druge svetovne vojne septembra 1939 pa do napada sil osi na Kraljevino Jugoslavijo, ki se mu posvečam v pričujoči razpravi, zato po eni strani pomeni nadaljevanje nekaterih metod državnega gospodarskega intervencionizma iz predvojnega časa (zlasti agrarnega protekcionizma), po drugi pa prinaša to obdobje naraščajočo intenziteto državnega poseganja v gospodarsko življenje. Slednje tako prevzema vedno bolj neposredne oblike, čeprav se zdi, da so jugoslovanske oblasti, zlasti na začetku, pogosto ravnale premalo premišljeno, prenašajo, v nekaterih pogledih preveč radikalno in v premajhnem dialogu z gospodarstveniki. Če povzamem očitke sodobnikov, je bilo tovrstno poseganje v gospodarstvo zgolj reaktivne narave, usmerjeno predvsem v odpravljanje posledic gospodarskih nevšečnosti, ki jih je povzročila vojna, ne pa v dobro premišljeno in načrtno preprečevanje omenjenih težav.

Dirigirano gospodarstvo Kraljevine Jugoslavije je bilo obenem zaznamovano z vztrajanjem pri favoriziranju in privilegiranju agrarnih proizvajalcev na račun tako potrošnikov kot tudi drugih gospodarskih slojev. Tako je v tistih težkih časih prišel do izraza izrazito kmečki značaj države, katere vodje so v gospodarski politiki skušali čim bolj upoštevati interese najštevilčnejšega dela volilnega telesa. Ali, kot je sredi tridesetih let posrečeno ugotovil vidni gospodarstvenik Vinko Vrhunec, ni bilo »naše sedanje narodno predstavništvo /.../ nič drugega kakor korporativni parlament s pretežnim vplivom kmečkih interesov.«⁴

Mučnemu rojstvu jugoslovanskega dirigiranega gospodarstva ni botrovalo spoznanje o potrebi po novi vlogi države v spremenjenih svetovno-gospodarskih razmerah, temveč gola prisila zunanjih okoliščin – vojna velesil za novo razdelitev sveta. Zato je mogoče zadnji dve leti gospodarskega življenja v Jugoslaviji opisati kot čas napredujočega vojnega gospodarstva v nevtralni deželi, ki je bila sicer izvzeta iz neposrednih spopadov, a je čutila negativne posledice vojne. Če je verjeti tedanjim analitikom gospodarskega življenja, se država perečih gospodarskih težav ni znala ali hotela lotiti ne pri njihovih koreninah in ne dovolj celovito, zaradi česar ji je, vsaj takoj po izbruhu vojne, preostalo večinoma le naglo izdajanje dekretov in rokohitrsko improviziranje; v gospodarstvo naj bi torej država posegala zgolj administrativno, brez celovite vizije in brez zadovoljivega znanja ter razumevanja zapletenosti ekonomske problematike.

Gospodarski strokovnjaki so prihod napol vojnega, dirigiranega gospodarstva v Jugoslavijo razumeli kot dokončno slovo načel svobodnega tržnega gospodarstva. Tako je banski svetnik Ivan Avsenek (tisti vidni podjetnik, ki je že nekaj let prej razglasil konec načel neomejene uporabe zasebne lastnine in

3 Lazarević, *Plasti prostora*, str. 258.

4 Vrhunec, *Jugoslavija – stanovska država?*, str. 66.

sebične pogoltnosti kot vodnic ekonomskega življenja)⁵ na proračunski seji banskega sveta februarja 1940 ugotovil: »Razmere so nas prisilile, da smo začeli tudi mi izvajati dirigirano gospodarstvo. Zaradi birokratskega sistema pa je prišel marsikateri ukrep prekasno.«⁶ Podoben je bil zaključek Zbornice za trgovino, obrt in industrijo (dalje Zbornice za TOI) v Ljubljani, pri čemer je ta poudarila predvsem problematiko zunanje trgovine in dejstvo, da je bilo uvajanje dirigiranega gospodarstva Jugoslaviji vsiljeno od zunaj: »Čeprav smo vse do lani zastopali načela gospodarskega liberalizma in svobodne trgovine, moramo danes že govoriti tudi pri nas o sistemu dirigirane in kontrolirane zunanje trgovine.«⁷

DRAGINJA IN BOJ PROTI SLEDNJI

Gospodarsko življenje je v obravnavanem obdobju najbolj zaznamovala draginja, ki je izbruhnila že kmalu po nemškem napadu na Poljsko, in se nikakor ni mogla umiriti vse do konca prve jugoslovanske države čez leto in pol. Ker draginja predstavlja izhodiščno točko in povod za veliko večino intervencijskih posegov države v gospodarstvo, ji bom posvetil posebno pozornost. Država je bila namreč prisiljena nekaj storiti, kajti podražitve so zajele živila, poglavitni predmet potrošnje širokih ljudskih množic.⁸ Že tako nizkemu življenjskemu standardu (v primerjavi s prebivalci industrijskih dežel zahodnega sveta) jugoslovanskega državljana je grozilo, da se bo še dodatno znižal, ne le zato, ker si

5 Avsenek, Usoda, str. 13. O Avseneku gl.: Lazarevič, *Plasti prostora*, str. 261–262.

6 TL, 19. 2. 1940, str. 4, Proračunsko zasedanje banskega sveta končano.

7 TL, 22. 5. 1940, str. 2, Splošno stanje gospodarstva.

8 Splitski časopis *Jadranski Lloyd* je avgusta 1940 objavil naslednje podatke o rasti cen živilom in industrijskim proizvodom: »Po statističnih podatkih so se živila od avgusta 1939 do junija 1940 podražila za 43,31 odstotkov in obutev za 56,69 odstotkov, stanovanje in kuriva za 4,10 odstotkov. Delavska zbornica v Zagrebu je izračunala, da so se v tem času povečali življenjski stroški za 32,45 odstotkov za samca, 31,04 odstotkov za rodbino, za vsakega otroka pa za 48,20 odstotkov.« — TL, 30. 8. 1940, str. 3, Inflacijo treba ustaviti! Zgodovinar Tone Ferenc za Dravsko banovino posreduje nižji odstotek, in sicer naj bi se »osnovne življenjske potrebščine /.../ do sredine leta 1940 podražile za približno 26 odstotkov«. — Ferenc, *Priprave*, str. 507. Mojca Šorn navaja naslednje številke: »Po podatkih Delavske zbornice so se od začetka septembra do prve polovice decembra 1939 življenjski stroški dvignili za 12,1 odstotka, dohodki so se v istem času dvignili za 8 odstotkov. Konec marca 1940 so beležili že 25-odstotno zvišanje cen, dohodki so se dvignili le za 15,5 odstotka. V prvi polovici avgusta 1940 so bile cene višje za 31,5 odstotka, dohodki za 25 odstotkov. V obdobju od začetka septembra 1939 do srede oktobra 1940 so se cene dvignile za 42 odstotkov, dohodki pa za 35 odstotkov.« — Šorn, *Draginja*, str. 107; za natančne številke o zvišanju cen posameznih živih v tem časovnem obdobju gl. tabelo: Prav tam. Alenka Nedog povzema ugotovitve Delavske zbornice: »Po uradnih podatkih Delavske zbornice je narasla draginja 12. decembra 1939 nasproti stanju 1. septembra 1939 za 12,1 odstotka medtem ko so se dohodki zvišali za 8 odstotkov. Dne 28. marca 1940 so beležili že 25-odstotno zvišanje cen, dohodkov pa 15,5 odstotkov; dne 12. avgusta 1940 so bile cene višje za 31,5 odstotkov, dohodki pa za 25 odstotkov; 15. oktobra 1940 - cene 42 odstotkov, dohodki pa 35 odstotkov. Toda cene živil, obleke in obutve so še bolj naraščale.« — Nedog, *Protidraginjske akcije*, str. 140–141.

ne bi več mogel privoščiti industrijskih izdelkov kot npr. obleke in obutve, temveč zato, ker je nekaterim potrošnikom pričelo zmanjkovati celo denarnih sredstev za nakup osnovnih življenjskih potrebščin. Grozilo je torej, da bo del ekonomsko šibkejšega prebivalstva postal izključen iz blagovno-tržnih menjav, zaradi česar je morala na trg poseči država.⁹ Tedanji gospodarski analitiki so vzroke za skokovito naraščanje cen videli v zelo kompleksnem spletu okoliščin.¹⁰

Zaradi preglednosti se bom v nadaljevanju osredotočil zlasti na preplet agrarne politike, zunanje trgovine in tistega, kar so sodobniki imenovali »vojna psihoza«. Novico o nemškem napadu na Poljsko je v nevtralni balkanski monarhiji pospremila potrošniška mrzlica: »Z izbruhom vojnih dogodkov se je zaradi splošne negotovosti polastila ljudi vojna psihoza. V skrbeh in iz strahu pred razvojem dogodkov so začeli kupovati vsakovrstno blago, pa tudi nepotrebne predmete, samo da bi se čim boljje oskrbeli z vsem. Zaloge starega blaga v trgovinah so se kmalu izčrpale, novih zalog pa ni bilo vedno lahko dobiti. Posebne težave je povzročala preskrba sladkorja, petroleja in bencina. Naravno, da so v takih prilikah začele cene rasti. V prvi zmedi se je začelo s hujskanjem proti trgovcem in pridobitnikom sploh, češ da skrivajo blago v svrhu špekulacije.«¹¹

Če je verjeti časopisnim poročilom, so trgovcem najbolj nasprotovali prav tisti, ki so obenem med ljudmi sejali strah in zmedo: »Tisti, ki so širili najbolj alarmantne vesti, ki so skoraj sistematično vznemirjali javnost, so kričali proti trgovcem in gospodarskim ljudem, kakor da so oni povzročitelji vznemirjenja. Tisti, ki so na slepo kupovali vse vprek, plačevali vsako ceno, samo da so nakopičili blago, so hujskali proti trgovcem, češ da skrivajo blago in dvigajo cene. Tisti, ki so kot prvi navalili na denarne zavode in ustavili kroženje denarja, so hujskali proti trgovcem in gospodarskim ljudem kakor da so oni ustavili kredit.«¹² Omenjena tendenca kopičenja blaga, ki so si ga lahko privoščili predvsem »gospodarsko močnejši potrošniki«,¹³ je odprla vrata ne le špekulaciji z vedno težje dobavljivim blagom, temveč je (delno) vplivala tudi na pomanjkanje blaga na trgu in na z njim povezan dvig cen.

9 Flere, Naše dirigiranje, str. 237.

10 Revija Narodno blagostanje je naštel sedem vzrokov: »1. Podražitev uvoznih predmetov. 2. Pomanjkljivosti protidraginjskih ukrepov. 3. Pomanjkljivo izvajanje ukrepov in kontrole cen. 4. Povečanje obtoka bankovcev. 5. Izvzemanje iz obsega protidraginjske uredbe agrarnih proizvodov in luksuznih predmetov. 6. Povezanost cen, ki niso avtarkične in 7. agrarni protekcionizem.« Na kratko je bil torej glavni vzrok po mnenju Narodnega blagostanja, da »je država hotela ene cene stabilizirati, druge pa dvigniti. Rezultat tega pa je bil skok cen.« Še tri dodatne vzroke za draginjo je v svojem komentarju k članku dodalo uredništvo Trgovskega lista: 8. Višji davki, trošarine ter zvišanje drugih javnih bremen. 9. »Perpetuum mobile za dvig cen. Višje cene predmetov dvignejo državne izdatke, ti javne davščine, oboje zvišanje plač in socialnih dajatev, kar zopet zvišuje cene itd.« 10. Vojna psihoza. — TL, 20. 1. 1941, str. 1, Kaj povzroča dvig cen.

11 TL, 10. 6. 1940, str. 3, Položaj gospodarstva v Sloveniji.

12 TL, 12. 1. 1940, str. 1, Konec nepravičnim napadom.

13 Flere, Naše dirigiranje, str. 239.

Na podražitve je vplivalo tudi povečanje količine denarja v obtoku¹⁴ do katerega je prišlo zaradi povečanih vojaško-obrambnih izdatkov države.¹⁵ V primerjavi z zadnjim predvojnim letom se je količina denarja v obtoku skoraj podvojila: »Do sedaj je obtok bankovcev že presegel 12 milijard din. To je visoka vsota, ker je pred enim letom znašal samo sedem milijard. V enem samem letu se je torej zvišal obtok bankovcev za pet milijard. Tako visokega obtoka bankovcev ni imela naša država še nikdar tudi ni obtok v enem letu tako narasel.«¹⁶ Povečane javno-finančne potrebe so privedle do zvišanja davčnega pritiska, česar, kot je vidno iz letnega poročila beograjske borze, gospodarstveniki niso sprejeli z navdušenjem: »Koncem leta [1939] je doživela tudi davčna zakonodaja velike izpremembe s povečanjem skoraj vseh davščin ter z uvedbo novih davščin, od katerih pričakuje državna blagajna novih dohodkov. Ti ukrepi pomenijo za gospodarstvo težak udarec, ker je obremenitev preseгла moč gospodarstva. Poleg tega pa krijejo nove davščine to nevarnost, da bodo udušile podjetniško delavnost ter gospodarstvo onesposobile za pravilno obratovanje.«¹⁷

Na cene osnovnih živil, kot sta bila kruh in moka, živil torej, ki so najbolj zadevala vsakdanje življenje povprečnega potrošnika, pa je imela vpliv tudi problematika zunanje in notranje trgovine jugoslovanske države. Prva je bila, povedano poenostavljeno, navezana predvsem na izvoz agrarnih izdelkov (in lesa) ter na uvoz surovin za industrijo in raznih z industrijo povezanih polizdelkov ter izdelkov, druga pa je počivala na načelih cenovne zaščite domačega pridelka. V času svetovne gospodarske krize je Jugoslavija na notranjem tržišču uvedla politiko agrarnega protekcionizma, za katero je bilo značilno umetno vzdrževanje cen domačih žitnih pridelkov nad cenami na svetovnih trgih in onemogočanje uvoza cenejše tuje pšenice.¹⁸ Če je bilo to v času gospodarske krize smiselno zaradi preprečevanja prehudega padca življenjske ravni kmetstva,

14 Ker so bili sodobniki neenotni glede tega, ali je šlo za inflacijo, kot so jo opredeljevali ekonomski učbeniki, ali pa zgolj za povečan obseg denarja v obtoku, do katerega je prišlo zaradi nujnih potreb države, sem se zaradi želje po objektivnosti odločil izogibati uporabi izraza inflacija. Slednjega je uporabljal predvsem gospodarski tisk, medtem ko je uradna stran obstoj inflacije vztrajno in odločno zanikala. Značilen je radijski govor ministra za finance Juraja Šuteja v vladi Cvetković-Maček, v katerem je zatrjeval, da »inflacije ni«, ter celo, da sta povečanje denarja v obtoku in druginja nepovezana pojava. — TL, 17. 1. 1941, str. 3, Govor finančnega ministra dr. Šuteja o stanju državnih financ in vzrokih druginje.

15 Narodna banka je v uradnem poročilu povečan obtok pojasnila takole: »Obtok bankovcev se je zvišal zaradi povečanja zlate podlage, deviz izven podloge ter dviga posojil in vrednostnih papirjev. Na podlagi tega bi se obtok bankovcev moral normalno povečati za 1300 milijonov din. Da se je povečal obtok v večji meri, je vzrok v tem, ker je dala Narodna banka državi za narodno obrambo potrebne predujme. Ti so znašali v drugi polovici leta 1392 milijonov din.« — TL, 8. 1. 1940, str. 3, Narodna banka v letu 1939.

16 TL, 30. 8. 1940, str. 3, Inflacijo treba ustaviti!.

17 TL, 22. 5. 1940, str. 2, Splošno stanje gospodarstva.

18 TL, 1. 1. 1940, str. 3, Pšenica – naše življenjsko vprašanje.

pa je cena jugoslovanski pšenici, glavnemu izvoznemu predmetu kraljevine, po izbruhu vojne zaradi povečanega povpraševanja na svetovnem tržišču precej narasla.¹⁹ Protekcionistična državna politika na notranjem trgu pa se kljub temu ni spremenila: »Ko /.../ se je kasneje cena našim agrarnim proizvodom dvignila, da je dosegla višino svetovnih cen, tedaj je dejansko tudi padla potreba po vsaki intervenciji države, da se cene kmetijskih proizvodov dvignejo še v večji meri. Že celo pa bi bilo zgrešeno pospeševati, da se dvigne cena še nad ono na svetovnih trgih, in da doseže stopnjo, ki ni v nobenem skladu z vrednostjo blaga. /.../ To se je pri nas že zgodilo in cene kmetijskim proizvodom so narasle v tej meri, da so povzročile draginjo. Te draginje ne občuti samo delavstvo, javni nameščenci in prebivalstvo po mestih, temveč tudi velik del kmetskega prebivalstva, saj je veliko pokrajim agrarno pasivnih.«²⁰ Dodatno nevšečnost so predstavljale še izvozne obveznosti Kraljevine Jugoslavije, v zunanji trgovini navezane zlasti na vojskujoči se partnerici Nemčijo in Italijo, ki jih je morala izpolnjevati kljub oteženemu uvozu surovin in kljub »zelo pičli letini pšenice«²¹ v letu 1940.²²

Delavstvo je na podražitve temeljnih potrošnih dobrin odgovorilo z bojem za povišanje mezd, ki je v Dravski banovini obrodil zadovoljive rezultate, saj je ban Marko Natlačen večkrat odredil zvišanje minimalnih delavskih mezd.²³ Boj sindikalno organiziranih delavcev proti draginji je potekal »na dva načina, s številnimi mezdnimi gibanji, tudi po večkrat na leto, v posameznih podjetjih ali za cele panoge ter s protidraginjskimi shodi in z drugimi akcijami, s katerimi so zahtevali državno posredovanje za pospešitev neopravičenega dvigovanja cen, posebej pa so terjale /.../ povišek uradno določenih mezd.«²⁴ Položaj se je skušalo olajšati tudi z uvedbo družinskih in draginjskih doklad k osebnim dohodkom, ki pa se »niso zviševale tako hitro, kot je naraščala draginja.«²⁵

Tudi prihodki državnega uradništva so se zaradi draginje povišali, a v relativno manjši meri kot delavski,²⁶ kar je imelo za posledico, da sta si bila omenjena sloja po dohodkih vedno bliže; to potrjuje statistika o slabem gmotnem položaju uradništva, predstavljena bankskim svetnikom: »Eksistenčni minimum

19 Iz poročila Zbornice za TOI: »/.../ je cena pšenice poskočila. /.../ je reagiralo tudi naše domače tržišče. Cene so se skokoma dvigale in hitro dosegle višino, ki je pomenila za Dravsko banovino izredno podražitev življenjskega minimuma.« — TL, 22. 5. 1940, str. 2, Splošno stanje gospodarstva.

20 TL, 27. 3. 1940, str. 1, Podražitev agrarnih proizvodov.

21 Flere, Naše diriganje, str. 239.

22 Ferenc navaja, da je bila letina pšenice leta 1940 manjša »več kot za petino«. — Ferenc, Priprave, str. 507.

23 Tako so se npr. januarja 1940 (*Službeni list*, 31. 1. 1940, št. 9, str. 71) in oktobra 1940 (*Službeni list*, 1. 10. 1940, št. 79, str. 831-838) zvišale mezde nekvalificiranemu delavstvu. 17. oktobra istega leta je ban odredil tudi zvišanje minimalnih mezd trgovskega in ostalega višjega pomožnega osebja, zaposlenega v gospodarstvu. — *Službeni list*, 17. 10. 1940, št. 83A, str. 869.

24 Stiplovšek, Prispevki, str. 88. Več o boju proti draginji, predvsem v smislu njegovega instrumentaliziranja v rokah komunistov, gl.: Nedog, Protidraginjske akcije.

25 Kresal, Zgodovina, str. 149.

26 Flere, Naše diriganje, str. 240.

so imeli samo uradniki do 6. skupine, tj. 57 odstotkov uradništva, vsi drugi pa so živeli pod eksistenčnim minimumom. Letos [v letu 1940] pa se je položaj [zaradi draginje] še zelo poslabšal in samo še 11 odstotkov uradnikov je v januarju doseglo eksistenčni minimum. Položaj uradnikov od 4. do 8. skupine je enak standardu boljše kvalificiranega delavca, položaj uradnikov 9. in 10. skupine ter zvaničnikov in služiteljev srednje kvalificiranemu delavcu, vseh drugih pa nižje kvalificiranemu delavcu. Del državnega uslužbenstva je danes proletariziran. V banovini je torej armada 39.000 javnih nameščencev, ki žive ob istih plačah ko delavstvo ali pa tudi še slabše in vendar opravljajo ti nameščenci požrtvovalno svoje delo.²⁷

Višanje cen osnovnih življenjskih potrebščin, ki jim niso sledili dohodki nekmečkega prebivalstva, je torej predstavljalo tisti povod, ki je državo prisilil k prvemu pomembnejšemu posegu na svobodni trg; tako je bila konec septembra 1939 izdana vladna Uredba o pobijanju draginje in brezvestne špekulacije.²⁸ Namen uredbe je bil uvesti nadzor nad cenami določenih skupin izdelkov (med njimi tudi prehrabenih), a nejasno napisana odločba ni predpisovala, kako naj se cene sploh odrejajo oz. katere cene so primerne in katere ne, obenem pa je iz kontrole cen izvzela »kmetiške proizvode iz lastnega posestva«²⁹ (neposredni proizvajalci agrarnih dobrin so torej lahko svoje produkte prodajali po tržnih, pa tudi špekulativnih, cenah) ter »monopolizirane predmete«,³⁰ zaradi česar je bila deležna številnih kritik gospodarstvenikov; navsezadnje jo je kot popolnoma neuspešno ocenil celo ljubljanski protidraginjski odbor, ustanovljen na osnovi omenjene uredbe kot orodje za boj proti draginji. Svoje uničujoče ugotovitve – med katerimi ima težo zlasti očitek državi, da je iz kontrole cen izvzela agrarne produkte, ki jih je prodajal njihov neposredni producent – je odbor strnjene objavil v obliki časopisnega članka, ki se začne z opisom kaotičnega stanja, kakršno je vladalo na trgu po izbruhu vojne, in se nadaljuje takole: »Pri takšnem položaju so odločujoči činitelji čutili, da morajo nekaj ukreniti – in sicer hitro, ker bi sicer postal nered prevelik. Zlasti pa je bilo treba ustaviti draginjo, ker bi sicer postal položaj nameščencev obupen. Tako je izšla protidraginjska uredba. Ta pa je bila izdana na oni osnovni zmot, kakor da velja za gospodarske stanove povest o pridnem Janezku in hudobnem Mihcu. Pridni Janezki so pri nas od nekdanj zaradi velikega števila volilnih kroglic kmetovalci in kot njih privesek tudi zadruga, hudobni Mihci pa vsi drugi gospodarski stanovi. Zato je tudi nova protidraginjska odredba dekretirala, da se zaradi zviševanja cen agrarni producenti ne smejo

27 TL, 19. 2. 1941, str. 2, Novi banovinski proračun zvišan. Verjetno je to požrtvovalnost v nemajhni meri pripisati zakonskim določilom, ki so strogo omejevala in nadzirala vsak poskus stanovskega združevanja in organiziranja javnih nameščencev. — Stiplovšek, Prispevki, str. 80.

28 Službeni list, 30. 9. 1939, št. 78, str. 689–691.

29 Prav tam, str. 689.

30 Prav tam.

preganjati. S tem so bila mahoma vsa živila izvzeta iz protidraginjskih ukrepov. Zaradi slabe uprave pa je bilo tudi nemogoče uporabljati protidraginjsko uredbo proti kartelom. Tako so bili praktično izvzeti iz protidraginjske uredbe tudi karteli, ki dejansko diktirajo cene trgovcem in dostikrat tudi industriji. Vsa peza dekretirane protidraginjske uredbe je tako padla na trgovce-detajliste, ki so naenkrat stali pred javnostjo kot glavni krivci, pa čeprav so bili sami najbolj težko prizadeti, ker so bili potisnjeni od vseh strani: od dobaviteljev, konsumentov in države. /.../ Predvsem se je docela prezrlo staro pravilo, da rastejo cene tem bolj, čim manj je blaga na trgu. Navzlic temu se ni prav nič storilo za dvig uvoza, kakor se tudi ni gledalo na to, da ne prekorači izvoz pametne mere. Edina dobra stran vse protidraginjske uredbe je bila, da je obvarovala ljudi vsaj pred podražitvijo stanovanj.³¹ Praktično je bil torej položaj po izdaji protidraginjske odredbe za gospodinjne naslednji. Ko so prišle na trg v prepričanju, da bo sedaj bolje, so videle, da so kljub protidraginjski uredbi vse cene narasle. Vsi računi, ki so jih delale ob začetku meseca so padli. Tedaj so se zaslišali ogorčeni klici: Kaj pa dela protidraginjski odbor, ki ga je poklicala v življenje protidraginjska uredba? In težki očitki so se slišali proti temu odboru, a po krivici. Kajti protidraginjski odbor je bil sicer poklican v življenje, ni se mu pa dala hrana, da bi mogel živeti. Protidraginjski odbor je videl kako se dvigajo cene moki, kako se podražujejo živila, a je bil brez moči, ker je bilo zviševanje cen agrarnim proizvodom dovoljeno. Protidraginjski odbor je videl tudi, da dvigajo draginjo tudi karteli, a njih sedeži so izven Ljubljane. Zopet je bil brez moči. /.../ Poleg tega je bil protidraginjski odbor poklican v življenje mnogo prepozno, ko se je draginja že uveljavila.

Protidraginjska uredba je nadalje pustila čisto odprto vprašanje o dopustnosti višine čistega dobička. /.../ Kaj naj tudi stori, če zastopnik gospodarske zbornice opozori na pretirano zvišanje cene za železo, ki se proizvaja pri nas doma v državnem podjetju?

Protidraginjska uredba se je torej docela ponesrečila in se je morala ponesrečiti, ker je bila izdana prepozno in brez potrebnega strokovnega znanja. Znova se je pokazalo kako težko se kaznuje, če se izdajajo uredbe za gospodarsko življenje brez aktivnega sodelovanja gospodarskih ljudi. Znova pa se je tudi pokazalo, da je naša uprava na mnogo prenizki strokovni višini, da bi smela dekretirati takšne težke ukrepe kakor je protidraginjska. Protidraginjska uredba se je ponesrečila na vsej črti in zato ni drugega izhoda kakor da se likvidira, ker je zgrešila svoj namen.³²

V vsakdanji praksi se je zato domet protidraginjske uredbe omejil predvsem na budno skrb za izvajanje šestega člena uredbe, ki je odredil, da morajo biti prodajani predmeti vedno označeni s ceno (z izjemo artiklov, ki so bili opredeljeni

31 11. člen uredbe je prepovedal zvišanje najemnin za stanovanja in lokale. — Prav tam, str. 690.

32 TL, 14. 2. 1940, str. 3, Protidraginjska uredba se je ponesrečila.

kot luksuzni). Tako je v ekspoziju bana Natlačena, predstavljenem na devetem rednem zasedanju banskega sveta, mogoče prebrati, da je bilo »kazni zaradi prekrškov protidraginjske uredbe /.../ izrečenih 46«, večinoma »zaradi neoznačenih cen za posamezne predmete.«³³ Dodatne sive lase so trgovcem povzročali pretirano vneti policisti, ki so zahtevali, da se s cenami označujejo tudi luksuzni predmeti.³⁴

Uredba o pobijanju draginje in brezvestne špekulacije kljub neuspehu ni bila razveljavljena, temveč jo je vlada dopolnjevala z novimi predpisi, ki so imeli namen kontrolirati stanje na trgu. S tem v zvezi je pomembna predvsem Uredba o kontroli cen, izdana februarja 1940, ki je odredila, da vsako spremembo (tj. zvišanje) cen odobrijo banovinska oblastva, podrejena beograjskemu Uradu za kontrolo cen na osnovi seznama blaga, ki je spadal pod nadzor; le-ta je sprva vseboval 31 predmetov, a je njihovo število v teku leta 1940 neprestano raslo.³⁵ »Prvotni načrt te uredbe, ki /.../ je bil v glavnem usmerjen na kontrolo detajlnih trgovcev, je bil po tehtnih argumentih zbornice umaknjen in uzakonjen je bil nov načrt, ki predvideva kontrolo cen samo za uvoznike, proizvajalce in trgovce na debelo.«³⁶

Toda tudi nova uredba ni ustavila rasti cen, na kar se je država odzvala z novimi dekreti, ki so razširili obseg oblastev, katerim je bila kontrola cen poverjena, in obenem za kršitelje prepisov predvidevali zelo ostre kazni: » /.../ je bila 9. maja [1940] objavljena nova uredba o nadzorstvu nad izvrševanjem uredbe o pobijanju draginje in brezvestne špekulacije in uredbe o kontroli cen, s katero se je kontrolni aparat nad cenami silno razširil. Po tej uredbi so organi prvostopnih upravnih oblastev in organi žandarmerije, organi finančne kontrole, trošarinski uslužbenci in tržni nadzorni organi pod grožnjo disciplinskega postopka zavezani, da morajo nadzorovati in ovajati po protidraginjski uredbi. Uredba navaja tudi 10- do 25- odstotne nagrade ovajalcem. Obstajal je strah, da bo uredba v tej obliki izpostavila vse pridobitne sloje preganjanju, ker bodo mnoge prijave opravljene iz maščevalnosti.

Da bi se izvajanje uredbe o kontroli cen in uredbe o pobijanju draginje še bolj poostrilo, je bila dne 16. maja [1940] objavljena uredba o pošiljanju brezvestnih

33 TL, 16. 2. 1940, str. 3, Banovinski proračun zvišan. Še natančnejšo statistiko je pripravila ljubljanska Zbornica za TOI: »Po uradnih objavah v Službenem listu kr. banske uprave je bilo po Uredbi o pobijanju draginje in brezvestne špekulacije od njenega uveljavljenja tj. 25. septembra 1939 vse do prvega junija 1940 pravnomočno kaznovanih 47 oseb, od tega 25 trgovcev, 11 obrtnikov, trije gostilničarji, ena posestnica in sedem poslovođij raznih tvrdk in zadrug. Od vseh 47 kaznovanih je bilo 42 kaznovanih radi neoznačbe cen in samo pet radi navijanja cen. Od petih, ki so bili kaznovani radi navijanja cen, sta dva pekovska mojstra, ena lastnica mlekarne, ena hišna posestnica in en trgovec s papirjem.« — TL, 12. 6. 1940, str. 3, Položaj gospodarstva v Sloveniji.

34 TL, 31. 1.-2. 2. 1940, str. 1, Luksuzni predmeti so izvzeti iz protidraginjske uredbe.

35 Službeni list, 21. 2. 1940, št. 15, str. 109–110.

36 TL, 12. 6. 1940, str. 3, Položaj gospodarstva v Sloveniji.

špekulantov na prisilno bivanje in prisilno delo.³⁷ Ta uredba zasleduje samo dve vrsti deliktov, in sicer: 1. dviganje cen živilom in ostalemu blagu čez meje, ki jih dovoljuje protidraginjska uredba, ter Uredba o nadzoru nad cenami; 2. kopičenje živil in drugega blaga z namenom, da bi se živila ali blago umaknilo iz prometa in s tem dvignilo njihovo ceno. Ni pa povedano, kdaj je dopustna cena prekoračena, niti ni jasno povedan dejanski stan prekrška kopičenja blaga. Kljub tej nejasnosti pa mora že obče upravna oblast kaznovati prekršitelja na šestmesečno prisilno bivanje.³⁸ Manjši in bolj farsični, kot so bili uspehi omenjenih uredb, bolj stroge kazni so bile torej predvidene za njihovo kršitev.

Pomudimo se sedaj na kratko pri razlogih za neuspeh države v spopadu z draginjo. O slednjih niso pisali le trgovci in drugi gospodarstveniki, ki so se jih tovrstne uredbe neposredno dotikale, temveč je neuspeh priznal tudi nepristranski (in državni intervenciji v gospodarstvo naklonjeni) ekonomist Janvid Flere, kar je jasno razbrati iz rahlo pokroviteljskega in zajedljivega tona tega zapisa: »Uradi za kontrolo cen so v svoji drobni vsakodnevni borbi proti zvišanju cen dosegli marsikak droben uspeh.«³⁹ Seveda zgolj drobni uspehi niso bili dovolj v boju s tako mogočnim nasprotnikom, kot je bila draginja. Medtem ko je Flere videl rešitev v bolj intenzivnem poseganju države v sistem preskrbe in distribucije dobrin, pa so gospodarstveniki za izhod iz zagate predlagali plodnejše sodelovanje med njimi in državo ter upoštevanje zasebne iniciative: »/.../ je osnovna zahteva dirigitiranega gospodarstva, da pridejo v času takšnega gospodarstva do odločujoče besede le najboljši strokovnjaki in najbolj sposobni ljudje. Uspešnost dirigitiranega gospodarstva zavisi prav za prav le od tega, če se posreči postaviti na vodilna mesta najsposobnejše ljudi, ki imajo tudi kvalifikacijo, da je mogoče od njih pričakovati, da bodo izvajali le vseskozi utemeljene predpise. Če teh sposobnih ljudi ni, potem tudi ni pričakovati od dirigitiranega gospodarstva prav nobenih posebnih uspehov, temveč je celo mnogo bolj verjetno, da bo dalo še slabše rezultate kakor prejšnje svobodno gospodarstvo. Dirigitirano gospodarstvo pomeni nadalje v primeri z našim prejšnjim gospodarstvom nekaj novega in nekaj nasprotnega prejšnjemu gospodarskemu sistemu. /.../ Brez novih ljudi se zato novi sistemi ne morejo uspešno uveljavljati in to velja tudi za dirigitirano gospodarstvo.«⁴⁰ Pri enotnem določanju smernic za vse gospodarstvo, kar je bila po mnenju pisca citiranega uvodnika osnovna značilnost dirigitiranega gospodarstva, naj bi nujno sodelovala zasebna iniciativa, ki »bi se morala /.../ pritegniti še v večji meri, ker

37 Da se je slednja tudi izvajala, priča tale podatek: »Do konca oktobra 1940 je bilo v vsej državi zaradi brezvestne špekulacije obsojenih 1141 oseb, devet izmed njih pa so napatili na prisilno bivanje (eno tudi iz Slovenije).« — Ferenc, Priprave, str. 507.

38 TL, 12. 6. 1940, str. 3, Položaj gospodarstva v Sloveniji.

39 Flere, Naše dirigitiranje, str. 241.

40 TL, 28. 10. 1940, str. 1, O dirigitiranem gospodarstvu.

je namen dirigiranega gospodarstva, da združi vse konstruktivne sile. Zasebna iniciativa pa je potrebna še iz drugega razloga: da preprečuje delanje napak. /.../ V zasebnem gospodarstvu odloča posameznik, ki tudi v glavnem odgovarja le sebi, če gospodari dobro ali slabo. Kdor pa odloča v dirigiranem gospodarstvu, ta je odgovoren vsemu narodu, ta ima tem večjo odgovornost, čim večja je njegova moč.«⁴¹

V gospodarskih zadevah nepoučeni jugoslovanski birokrati se, tako so vsaj menili sodobniki, niso bili sposobni spoprijeti se z dinamičnostjo gospodarskega življenja, kajti edino, kar so znali, je bilo nepremišljeno in mehanično izdajanje dekretov, s čimer so se izkazali za nedorasle celostnega soočenja z imanentnimi zakoni ekonomije. »Protidraginjski boj doživlja pri nas na vsej črti neuspeh za neuspehom. Draginja narašča stalno in vsi protidraginjski predpisi so se izkazali kot neučinkoviti proti draginji. /.../ so bili vsi ukrepi proti draginji silno polovičarski in pomanjkljivi. Kako naj pade draginja, če pa se smejo živila svobodno prodajati po vedno višji ceni in se mora zato podražiti vse ostalo življenje. Če se kruhu in moki cena neprestano viša, se morajo dvigniti tudi vse druge cene, ker je cena za vsakdanji kruh odločilnega pomena. /.../ Če se nalagajo na gospodarstvo vedno nove davščine, če se uvajajo vedno nove takse in pristojbine, če se s tem zvišujejo proizvodjalni stroški, se morajo zviševati tudi prodajne cene. Na ta način se draginja samo pospešuje /.../.«⁴²

Kritiki državnega poseganja v gospodarstvo so vztrajno poudarjali začarani krog, v katerega se je ujela jugoslovanska uprava kot zastopnica interesov agrarnih proizvajalcev, ki je bila obenem zaslepljena z lastnimi fiskalnimi apetiti: »Draginja živil nujno povzroča zvišanje mezd in tudi plač, s tem pa podražitev industrijskih izdelkov, a tudi zvišanje davkov, ker drugače država svojim nameščencem ne more zvišati plač. Novi davki pa povzročajo nov dvig cen, ta nova podražitev živil itd., da je zadnji izhod ponovno zvišanje davkov. Nikdar pa ni mogoče, da bi država tako hitro zboljševala plače kakor raste draginja. /.../ vsako zvišanje cen pomeni

41 Prav tam. Aprila 1940 je Trgovski list objavil uvodnik z enakim sporočilom, le da je bila v njem skepsa do utemeljenosti državnega vmešavanja v gospodarstvo še bolj odkrito izražena: »Današnji časi so sicer v resnici takšni, da postaja državno poseganje v gospodarstvo skoraj neizogibno. Vendar pa iz tega še dolgo ne sledi, da bi smel v gospodarstvo posegati vsak, ki ima uradni položaj, temveč bi se smela dati takšna pravica samo tistemu, ki je za tak posel strokovno kvalificiran. Takšni ljudje pa so večinoma le v zasebnem gospodarstvu, ker tu ostra konkurenčna borba vrže vsakogar, ki ni na mestu. V državnem gospodarstvu pa takšne stroge izbire ljudi ni niti primeroma in možno je, da zagreše nekateri tudi najtežje napake, a kljub temu ostajajo na svojem mestu. Slabi finančni uspehi z vsemi mogočimi privilegiji obdarjenih državnih podjetij to več ko zadostno dokazujejo. /.../ Toda posega naj pravilno, da se bo položaj zboljšal, ne pa da bo to poseganje pomenilo nove težkoče za gospodarstvo. Dirigira naj skratka gospodarstvo tisti, ki je za to usposobljen. Zato pa mora država izvajati svoje dirigiranje gospodarstva le v ozkem sodelovanju z gospodarskimi ljudmi, tj. z onimi, ki so v gospodarski tekmi že dokazali svojo sposobnost. Zato ni nobena stvar tako napačna, kot je napačno državno dirigiranje gospodarstva brez aktivnega sodelovanja gospodarskih ljudi in gospodarskih strokovnjakov.« — TL, 15. 4. 1940, str. 1, Nauk rastočih žitnih cen.

42 TL, 11. 12. 1940, str. 4, Električni tok se podraži s 1. januarjem za 25-35 odstotkov.

tudi znižanje vrednosti denarja. Ljudje dobe za svoj denar vedno manj, čeprav je ostal tečaj denarja nespremenjen. Če pa izgublja denar na vrednosti, so dejansko ob dobiček tudi tisti, ki so čezmerno prodajali agrarne proizvode, kajti kljub višji ceni dobe dejansko manj kakor so dobili prej. Edino ta dobiček imajo, da sedaj laže poravnajo svoje dolgove.»⁴³

NADALJNJE POSEGANJE DRŽAVE NA TRG: MAKSIMIRANJE CEN, ORGANIZACIJA DISTRIBUCIJE IN KONTROLA ZUNANJE TRGOVINE

Kraljevina Jugoslavija je v obravnavanem času v gospodarstvo posegala še na nekatere druge načine: trg je skušala urejati z maksimiranjem cen, urejala pa je tudi distribucijo dobrin in njihovo potrošnjo. Prevezela je popoln nadzor nad izvozno ter uvozno trgovino, kar je bilo izrednega pomena za vzdrževanje kolikor toliko normalnega obratovanja industrije. Izbruh vojne je namreč zelo otežil nabavo surovin.⁴⁴ Težje kot je bilo nabaviti primerne surovine, višja je bila njihova cena in dražja je bila produkcija.⁴⁵ Tudi to je bil eden od razlogov za skokovito rast cen. V zvezi z uvozom surovin po izbruhu vojne so se industrialci pritoževali zlasti nad devizno politiko države, ki jim je nabavo potrebnega materiala pogosto onemogočala z nepodelitvijo uvoznih dovoljenj: »Tudi v deviznem gospodarstvu se ni državno diriganje obneslo. Vsak razume, da mora država varovati tečaj dinarja in zato se načeloma nihče ne upira, če izdaja država razne devizne omejitve. Toda to se mora izvajati pametno in pa za vse enako. To pa se ne dogaja in naši uvozniki so že mnogokrat morali ugotoviti, da niso mogli dobiti uvoznih deviznih dovoljenj, dočim so jih v Beogradu dobili nekateri za iste predmete skoraj v neomejenem obsegu. A tudi na to se ni zadosti gledalo, da bi se omejeval samo uvoz res nepotrebnih ali vsaj manj potrebnih predmetov. Ker se na to ni zadosti gledalo, prihajajo sedaj poročila, da so začeli industrijski obrati odpuščati delavce.»⁴⁶ Počasi

43 TL, 27. 3. 1940, str. 1, Podražitev agrarnih proizvodov.

44 »Blokada na morju ima posledice pri naši trgovini, ker je silno oviran uvoz najrazličnejšega blaga, na katero smo bili doslej navezani. To pa povzroča zastoj v naši trgovini in industriji, povzroča brezposelnost, povzroča pa tudi podražitev blaga, zlasti življenjskih potrebščin.« – TL, 29. 3. 1940, str. 1, Čuječnost in opreznost nujno potrebni!

45 »/.../ je tekstilna industrija z izredno energijo umela rešiti vprašanje nakupa tekstilnih surovin, ko so zmanjkale. Seveda so bombaž in polfabrikati, ki jih industrija zdaj nabavlja na svojih tržiščih, izredno dragi. Pred vojno je veljal kilogram bombaža 12 din. Koncem preteklega leta so nekatere naše tovarne kupile strumiški bombaž po 80 din kg. Pa tudi preja turškega bombaža, iz katere se je v naših tovarnah izdelovalo blago pred vojno, bo več kot trikrat dražja. Pri takemu položaju ni misliti na to, da bi se cene tekstilnemu blagu ustalile.« – TL, 21. 2. 1941, str. 2, Ban o kontroli cen.

46 TL, 15. 4. 1940, str. 1, Nauk rastočih žitnih cen. Vendar tudi v Beogradu situacija ni bila rožnata kot je razbrati iz poročila beograjske industrijske zbornice: »Nesporno je bilo, da nam morajo biti

se je prešlo na sistem kontingentiranja, tj. sistem centraliziranega razdeljevanja surovin med industrijska podjetja.⁴⁷

Razloge za povečan državni nadzor nad uvozno ter izvozno trgovino je jedrnat podal načelnik oddelka za trgovino, obrt in industrijo Dravske banovine Alojz Trstenjak: »Naše gospodarstvo je doslej temeljilo na načelu proste trgovine. Sedaj pa se je moralo prilagoditi uravnavanemu gospodarstvu sosednjih držav, hkrati pa je moralo gledati na to, da dobi potrebne surovine in da po možnosti najde za naše blago nove trge. Ker je uravnavano gospodarstvo naših sopogodbenikov v izmenjavi blaga zahtevalo organizacijo naše zunanje trgovine na novih temeljih, je moralo pasti načelo svobode v gospodarstvu in država je začela posegati v gospodarstvo. Tako so nastali začetki uravnavanega gospodarstva. Poleg deviznega, klirinškega in kontingentnega sistema pri izmenjavi blaga je bila uvedena tudi strožja kontrola uvoza in izvoza. V ta namen je bila ustanovljena Direkcija za zunanjo trgovino.⁴⁸ Njena ekspozitura v Ljubljani začne v kratkem poslovati. Pripravljajo se tudi prisilne organizacije uvoznikov in izvoznikov.«⁴⁹

Maksimiranje cen se začne z majem 1940, ko na podlagi Uredbe o kontroli cen iz februarja 1940 minister za trgovino in industrijo ter minister za socialno politiko in ljudsko zdravje določita najvišjo dovoljeno ceno modre galice.⁵⁰ Še isti mesec izda ban Natlačen uredbo o maksimiranju cen moke,⁵¹ nakar si v naglem sosledju vrstijo cene mesa,⁵² kos ter srpov,⁵³ bučnega olja⁵⁴ in številnih drugih za obrt, kmetijstvo, industrijo in vsakdanjo potrošnjo pomembnih dobrin. Kot druge protidraginjske uredbe se tudi maksimiranje cen po mnenju gospodarskih krogov ni obneslo, saj ni zaustavilo vala podražitev, obenem pa je imelo še eno negativno posledico: povzročilo je izginjanje blaga s trga, saj so poslovni krogi ocenili, da se jim trgovina z izdelki po maksimiranih cenah preprosto ne obrestuje več. Takole je poročal hrvaški Trgovački vjesnik: »Seznam predmetov, ki

posebno nekatere surovine bolj važne ko devize, ker je od teh surovin zavisno poslovanje mnogih podjetij, kljub temu pa je nastalo pomanjkanje surovin predvsem zato, ker se niso dovoljevale devize za nabavo surovin, in to v času, ko so se te mogle še nabaviti. Nastalo je pomanjkanje surovin in to se je skušalo odpraviti z omejevanjem proizvodnje določenih predmetov ter s tipizacijo drugih predmetov (guma, bombažne in volnene tkanine, platno).« — TL, 18. 12. 1940, str. 1, Industrialci o naši gospodarski zakonodaji.

47 TL, 30. 11. 1939, str. 2, Surovine in naša tekstilna industrija.

48 Direkcija za zunanjo trgovino je bila ustanovljena julija 1940 v Beogradu »za vodstvo poslov zunanje trgovine«; v njeni pristojnosti so bili »uravnavanje in organiziranje izvoza, uvoza in provoza (tranzita)« ter »državni intervencijski ukrepi na trgu v zvezi z uravnavanjem zunanje trgovine«. — Službeni list, 10. 7. 1940, št. 55, str. 641–643.

49 TL, 24. 2. 1941, str. 2, Poročilo načelnika oddelka za TOI g. A. Trstenjaka na zasedanju banskega sveta.

50 Službeni list, 1. 5. 1940, št. 35, str. 504.

51 Službeni list, 18. 5. 1940, št. 40, str. 544.

52 Službeni list, 1. 6. 1940, št. 44, str. 564.

53 Službeni list, 22. 6. 1940, št. 50, str. 619–620.

54 Službeni list, 26. 6. 1940, št. 51, str. 624.

polagoma izginjajo s trga, se vsak dan širi, in sicer ravno najvažnejših življenjskih potrebščin, torej blaga, ki tvori jedro naše notranje trgovine. /.../ je pomanjkanje najvažnejših življenjskih potrebščin, ki pomenijo osnovo ljudske prehrane, mnogo bolj nevaren pojav kakor pa dvig cen in najsi bi bil ta še tako abnormalen. Dokler more gospodarstvo neke dežele vreči na notranji trg, tako dolgo je tudi možnost, da pridejo te potrebščine v roke potrošnikov. /.../ V trenutku pa, ko s trga izgine blago, prenehajo tudi te možnosti /.../»⁵⁵

Hrvaški trgovci so državi zamerili predvsem to, da so jo pri lajšanju posledic druginje vodili socialni in ne toliko gospodarski nagibi: »Predvsem so se upoštevali socialni oziri, pri tem pa se je šlo enostransko tako daleč, da so danes v enako težavnem položaju tako trgovska podjetja kot potrošniki. Začelo se je z uredbami in naredbami o maksimiranju cen ter obveznem prijavljanju zalog,⁵⁶ nato pa je sledila cela vrsta omejitev, ker se je napačno predstavljalo, da bodo maksimalne cene in obvezno prijavljanje zalog preprečile nadaljnji dvig cen ter zaustavile umik blaga s trga. Zgodilo pa se je to, kar se je moralo zgoditi, da je namreč proizvajalec zadržal blago in da ga ne pusti na trg, ker mu ne konvenirajo maksimalne cene. Trgovec v kolikor bi sploh še mogel priti do blaga – toda le za višje cene, ker ne more prodajati v izgubo, ker so cene, ki so zanj določene tako nizke, da ne pokrijejo niti njegovih režijskih stroškov. /.../ Kateri proizvajalec bo pri takšnih razmerah prodajal blago? Kateri trgovec more pri sedanjih cenah nakupovati blago? Vse to pa ne velja le za žitarice in moko, temveč za vse potrebščine za katere so določene maksimalne cene. Zakaj so izginila s trga drva? Zato, ker jih proizvajalec noče prodajati po maksimalnih cenah. Tu nič ne pomaga obvezna prijava zalog, kar je zadostno dokazala slaba izkušnja, ki smo jo imeli s to uredbo. Dokler bo predpisan sistem maksimalnih cen, tako dolgo tudi ne bo na trgu blaga. Ta sistem je eden glavnih naših notranjih vzrokov za pomanjkanje blaga. /.../ Zaščito teh dveh glavnih interesov [gospodarskega in socialnega] moremo doseči samo v sistemu maksimiranja trgovskega zaslužka, pa v nobeni drugi stvari. Ta sistem je danes z uspehom preizkušen po vsem svetu in ni razloga, da ga ne bi uporabili še mi.«⁵⁷

Opisane težave periodičnega pomanjkanja blaga na trgu, so državo prisilile, da je pričela neposredno posegati v razdeljevanje dobrin in oskrbo prebivalstva.

⁵⁵ TL, 21. 8. 1940, str. 1, Zakaj ni blaga?

⁵⁶ Maja 1940 je izšla prva Uredba o prijavljanju žitnih zalog, ki je trgovcem in mlinom nalagala obvezo natančnega vodenja evidenc o stanju zalog v obliki »žitne knjige« in mesečno poročanje o slednjih pristojnim oblastvom. (*Službeni list*, 22. 5. 1940, št. 41, str. 546). Junija 1940 se je kontrola zalog blaga razširila še na številne druge predmete kot so riž, kava, loj itd. Trgovci s temi predmeti so morali voditi posebno knjigo zalog in o njih obveščati oblastva (*Službeni list*, 18. 6. 1940, št. 49, str. 601–602).

⁵⁷ TL, 21. 8. 1940, str. 1, Zakaj ni blaga?. Uredništvo trgovskega lista je k temu še pikro pripomnilo, da »si naši odločujoči krogi predstavljajo reševanje gospodarskih vprašanj mnogo preveč enostavno. Je že navno mnenje, da je treba cene samo maksimirati, pa bo druginje konec. Cene se formirajo po svojih zakonih in brez ozira na predpisane uredbe. To je dokazala izkušnja.« – Prav tam.

Uredba o varčevanju z živili, izdana maja 1940,⁵⁸ ki je za celotno državo uvedla brezmesne dneve, najprej dva in nato tri,⁵⁹ spada med prve poskuse regulacije potrošnje dobrin. Omeniti velja tudi Uredbo o ukrepih za preskrbo prebivalstva in vojske s kruhom, ki je banovinam dala pravico prisilnega odkupa pšenice in pšenične moke, omogočila administrativno določanje cen moki, predvsem pa je uvedla peko cenenega »ljudskega kruha« iz zakonsko predpisane mešanice moke.⁶⁰ Slovenski trgovci so bana Natlačena kmalu po izidu omenjene uredbe opozarjali, da bo kljub uvedbi ljudskega kruha slednji predrag, saj je bila oskrba (agrarno pasivne) Slovenije z moko preprosto preslaba in nezadostna in potemtakem tudi razkorak med ponudbo ter povpraševanjem prevelik, zaradi česar so ponudili svojo pomoč pri rešitvi problema oskrbe Slovenije; banovini so bili pripravljeni na razpolago dati svoje izkušnje, svoje osebe in svoja skladišča.⁶¹

Ker je bilo vsem jasno, da je mirnodobnemu gospodarskemu udejstvovanju (vsaj začasno) nastopil konec, se je tovrstne racionirane preskrbe prebivalstva hitro prijelo vojaško ime aprovizacija. Pomembno prelomnico pri aprovizaciji Slovenije pomeni ustanovitev Prevoda, banovinskega prehranjevalnega zavoda kot vrhovne ustanove za preskrbo prebivalstva z življenjskimi potrebščinami,⁶² na lokalni ravni so nalogo preskrbe dobili novoustanovljeni občinski uradi za preskrbovanje (neposredno prodajo potrošnikom so opravljale zadruga in trgovina na drobno).⁶³ Podobno kot drugi ukrepi jugoslovanskega dirigitiranega gospodarstva, tudi aprovizacija ni potekala brez zapletov. Tako je Trgovski list februarja 1941 poročal o zmedu pri preskrbi: »O posebno velikih neredih v aprovizaciji se poroča z dežele. Tako imajo v enem kraju preveč petroleja, drugod pa imajo nakaznice za petrolej, oz. ga sploh ni nikjer dobiti. Podobno je z moko. Okraji, ki sami pridelajo mnogo pšenice, so dobili večje količine, kakor agrarno slabi okraji. /.../ Veliki križi in težave so tudi s krušnimi nakaznicami.⁶⁴ Da se daje tudi

58 *Službeni list*, 18. 5. 1940, št. 40, str. 533.

59 Prav tam; *Službeni list*, 20. 7. 1940, št. 58, str. 667.

60 *Službeni list*, 31. 8. 1940, št. 70, str. 741-744. Glede (negativnih) odzivov potrošnikov na enotni kruh gl.: Šorn, Draginja, str. 111.

61 TL, 30. 8. 1940, str. 2, Deputacija Zveze trgovskih združenj pri g. banu.

62 »Zaradi potrebe po omejitvi porabe življenjskih potrebščin, potrebe po stabilizaciji cen z določitvijo maksimalnih višin ter seveda bojazni, da se bo gospodarski položaj še slabšal, se je oktobra istega leta [1940] Snoj [Franc Snoj, tedaj vidni politik SLS] odločil za ustanovitev osrednjega prehranjevalnega zavoda za Slovenijo. Ban Natlačen je tako izdal odredbo o ustanovitvi Banovinskega prehranjevalnega zavoda v Ljubljani, ki se je imenoval krajše Prevod. Od njegove ustanovitve 5. oktobra 1940 ga je do aprila 1941 vodil sam Franc Snoj. Z ustanovitvijo zavoda se je opustilo načelo popolne svobode gospodarskega udejstvovanja in bilo uvedeno t. i. 'uravnvano' gospodarstvo. Naloga zavoda je bila skrb za enotno organizacijo in izvedbo poslov za preskrbo prebivalstva življenjskimi potrebščinami.« — Šorn, Draginja, str. 109.

63 *Službeni list*, 9. 10. 1940, št. 81, str. 850-852; *Službeni list*, 30. 11. 1940, št. 96, str. 987-988.

64 Nakaznice za kruh in moko so bile v Dravski banovini uvedene januarja 1941, pri čemer je bila Dravska banovina prva jugoslovanska banovina, v kateri so bile vpeljane. — *Službeni list*, 22. 1. 1941, št. 7, str. 58-59; Šorn, Draginja, str. 111. »Tako imenovani normalni ali odrasli porabnik je dobil en

zdrob na karte, je posebno za družine s številnimi otroki silna nadloga. Isto je s testeninami itd. Pri vsem tem pa je treba omeniti še to, da drugod v državi vseh teh težav ni. Nakaznic za kruh drugod sploh nimajo. Ravno tako se v drugih banovinah moka prosto prodaja, maksimirane cene ne veljajo, pri nas pa je vse omejeno, vse reducirano, vse na nakaznice, da je stiska prebivalstva vedno večja.»⁶⁵

Uradno plat obravnave problematike preskrbe Slovenije z živili je najti v ekspoziciji Natlačena, podanem na zasedanju banskega sveta februarja 1941, v katerem se je ban posvetil pomembnemu vprašanju prehrane; iz teksta je mogoče razbrati, da je preskrba Slovenije kljub nekaterim težavam z moko potekala razmeroma gladko: *»Slovenija potrebuje na leto 2,8 milijona stotov⁶⁶ krušnega žita, od tega za seme 211.000, za živinsko krmo 965.000 in za ljudsko prehrano 1624 tisoč met. stotov. Proizvodnja znaša okoli 1,649.000 stotov, da manjka na leto okoli 12.000 vagonov.*

Do decembra [1940] je bil dovoz pšenice in pšenične moke v Slovenijo razmeroma reden. /.../ Uvoz je zadnje čase nekoliko zastal, vendar pa se sedaj zopet nekoliko zvišuje. 1. januarja smo imeli v zalogi samo 1100 vagonov⁶⁷ in smo se zato morali odločiti za nakaznice. Mesečno potrebuje Slovenija okoli 600 vagonov pšenične moke, torej do žetve 4200 vagonov, 1100 vagonov imamo na zalogi, računati moremo še z uvozom 1000 vagonov, da bi nam 2100 vagonov manjkalo. Zato se je moralo še več primešati koruzne moke, ker je koruza dobro obrodila.

Sladkorja dobivamo mesečno 102 vagona, povprečna mesečna potrošnja v letu 1939 pa je znašala 97 vagonov. Če bodo potrošniki disciplinirani, ne bo zmanjkalo sladkorja. Tudi potrebna količina soli nam je zagotovljena. Za jedilno olje so določeni mesečni kontingenti, ki jih tovarna v Zagrebu redno dobavlja. Uvozili smo 230 vagonov bučnih koščic, kar bo dalo 65 vagonov bučnega olja. To zadostuje za normalno potrošnjo. Upanje pa je, da bomo dobili še nekaj bučnih koščic. Za mesece december, januar in februar smo dobili 47 vagonov riža, za marec, april in maj ga bomo dobili še več, da smo glede riža zadostno preskrbljeni. Masti uvozimo na leto okoli 120 vagonov. Na zalogi imamo sedaj okoli 30 vagonov.»⁶⁸

Zelo je zanimiva Natlačenaova opredelitev nalog in gospodarske vloge banovinskega preskrbovalnega zavoda: *»Prevod, ki nabavlja živila, je samostojno banovinsko podjetje, ki posluje po trgovskih načelih. Prva njegova glavnicna je znašala 65 milijonov din, sedaj pa je dobil od Privilegirane agrarne banke 100 milijonov din posojila za katero plačuje samo 0,25 odstotka obresti. Uspeh Prevoda*

kg pšenične moke ali testenin ali 3,33 kg enotnega kruha (mladoletnik 3 kg, otrok 2 kg in delavec pri težkih delih 5 kg) na teden.« – Ferenc, Priprave, str. 508–509.

65 TL, 21. 2. 1941, str. 1, Nered v cenah in aprovizaciji.

66 Metrski stot = 100 kg.

67 Vagon = 10 ton.

68 TL, 19. 2. 1941, str. 2, Novi banovinski proračun zvišan.

je zelo odvisen od dela občinskih preskrbovalnih uradov, najbolj pa od potrošnikov, ki naj se ne zalagajo zaradi neresničnih vesti čez mero.»⁶⁹

ODZIVI GOSPODARSKIH KROGOV

Kot je bilo razvidno iz že citiranih tekstov, so gospodarstveniki spremembe v ekonomski ureditvi sicer sprejemali kot nujne, a se niso strinjali z načini, na katere je jugoslovanska država te spremembe uvajala. Delovanje oblasti je predvsem trgovski sloj občutil kot ukinjanje in zatiranje zasebne iniciative v gospodarstvu. Uvodnik v Trgovskem listu z zagovornim naslovom O izločanju zasebne trgovine lepo artikulira tedanje skrbi in strahove podjetnikov: »Predpisi, ki se izdajajo že vse zadnje mesece imajo eno očitno tendenco, da se zasebna iniciativa, zlasti pa zasebna trgovina, čim bolj izloči. Ta tendenca se je najprej pokazala v čisto enostranskih, predvsem proti trgovcem in obrtnikom naperjenih protidraginjjskih ukrepih, nato pa v ustanavljanju raznih monopolističnih državnih ali samoupravnih ustanov, nato pa še prav posebno v predpisih glede določanja cen predmetov, ki so pod kontrolo, ter navsezadnje v določbah o kontroli zunanje trgovine. /.../ Ta protitrgovinska tendenca se je občutila tem bolj ostro, ker so ostali v veljavi tudi vsi prejšnji predpisi, ki so ovirali razmah trgovine. /.../ je postajal /.../ obseg zasebne trgovine vedno manjši. /.../ Izločanje trgovine iz gospodarskega življenja torej ni pogubno le za trgovce, temveč tudi za celoto, ker nazaduje ustvarjanje narodnega kapitala, ki nam je posebno v današnjem času nujno potrebno. /.../ je beg v stvarne vrednote [zlasti v obliki nakupovanja predragih nepremičnin] vedno silnejši. Kdor le more, si ustvarja zaloge, od katerih bo prav gotovo precej propadlo. /.../ In čeprav se obseg denarja silno veča, se vendar ne zvišujejo vloge v denarnih zavodih. Razpoložljivega narodnega kapitala je dejansko vedno manj. /.../

Ni zato v celoti vseeno, če se z zasebno iniciativo ustvarja nacionalni kapital, ali pa, če se zasebna iniciativa ubija. /.../ Izločanje trgovine pospešuje beg v stvarne vrednote, s tem pa se manjša nacionalni kapital. In to je ona velika senčna stran izločanja zasebne iniciative, da jemlje narodu glavni pogoj za napredek, ker se mu uničuje nacionalni kapital.»⁷⁰

Družbeni položaj trgovca v prisilnem gospodarstvu je bil zato občuten kot le blede senca onega iz obdobja svobodne trgovine: »V drugem letu nove svetovne vojne je postala socialna in stanovska samostojnost trgovcev fiktivna in od dneva do dneva narašča število trgovcev, ki so do malega samo še nameščenci brez stalnih plač, živeči le od negotovih provizij. Pri tem je posebno žalostno to, da noče nihče

69 Prav tam.

70 TL, 18. 12. 1940, str. 1, Senčne strani.

tega upoštevati, temveč vsi od trgovcev pričakujejo in zahtevajo, naj prenašajo tolikšna in še večja bremena, kakor so jih prenašali prej, ko je bila prava svobodna trgovina. Poleg tega pa so oblasti /.../ naprtile trgovcem obilo administrativnega dela, ki ni vedno smotrno niti zasnovano, še manj pa odrejeno.»⁷¹

To zagrenjenost pripadnikov srednjega stanu je zaznal tudi ban Natlačen in skušal pomiriti njegove pripadnike: »V trgovini je nastala zaskrbljenost zaradi vedno večjega poseganja države na trg in promet z blagom. Ban je naglasil, da nove ustanove [npr. Prevod] nikakor nimajo namena prevzeti posel izmenjave blaga ali pa tekmovati z redno trgovino. Izmenjava blaga bo slej ko prej prepuščena legalni trgovini in zadrugam. Namen novih ustanov je samo ta, da nabavljajo življenjske potrebščine, da jih pravilno razdeljujejo na trgovino in zadruge, da vodijo evidenco zalog in potreb, da nadzorujejo pravilno racioniranje živil, gibanje cen, in da izvajajo socialne akcije v korist revnih slojev. Bolj močno je poseganje države na gibanje cen. Država hoče izločiti socialno dobičkarstvo, ki ga poštena trgovina tudi sama odklanja. Vendar pa je država dopustila primeren dobiček. Načeloma je ostala svobodna trgovina neokrnjena«⁷²

Načeli spoštovanja zasebne trgovine in pravice do posameznikovega gospodarskega udejstvovanja sta res ostali v veljavi kot ideji, na katerih je temeljila kraljevina, a gospodarska praksa je šla svojo pot napredujoče etatizacije. Zato ne preseneča, da so imeli srbski trgovci glede izrivanja zasebnikov iz sistema oskrbe popolnoma enako mnenje kot njihovi slovenski stanovski tovariši: »Zbornice in svobodne trgovske organizacije so vse storile za preprečitev nepotrebnega izjemnega gospodarskega stanja, a nič ni bilo upoštevano, ker si nasprotniki svobodne trgovine ne dajo ničesar dopovedati. Vse jim gre pri enem ušesu noter, pri drugem pa ven. Cene so maksimirali, trgovce pa smatrajo za pljačkaše. Pri tem pa je marsikaj v občinski aprovizaciji dražje kakor v trgovini in upravniki aprovizacij z raznim blagom sploh ne znajo ravnati. Tako se izkazuje resničnost srbske prislovice: Kar en bedak kupi, sto pametnih ne more prodati. /.../ Največ žrtev brezobzirnega preganjanja imajo na vesti zlobni ovaduhi. Tudi na podlagi neosnovanih ovadb in izmišljotin zapirajo ugledne trgovce kakor žeparje in druge zločince, ki jih zasačijo pri delu. /.../ Omalovaževanje časti in ponosa poštenega trgovca ni od danes.«⁷³

Tudi industrialci iz jugoslovanske prestolnice niso bili zadovoljni s pojavom diriganega gospodarstva: »Povsod se kaže, da je glavna tendenca nove gospodarske zakonodaje iztisliti zasebno iniciativo ter postaviti vse gospodarsko življenje pod kontrolo novoustanovljenih državnih organizacij. Glavna pomanjkljivost nove gospodarske zakonodaje je v tem, ker se ta zakonodaja ustvarja brez tesnega

71 TL, 1. 1. 1941, str. 3, Trgovec na tlaki birokracije.

72 TL, 19. 2. 1941, str. 1–2, Novi banovinski proračun zvišan.

73 TL, 19. 2. 1941, str. 2, V izjemnem gospodarskem stanju.

sodelovanja z gospodarskimi organizacijami. Vsa ta nova zakonodaja je v prvi vrsti plod teoretičnih načel in se ne naslanja na gospodarsko prakso, ki ni lahko dosegljiva niti najbolj vestnim uradnikom. Posebno v gospodarstvu pa je izkušnja važnejša od vseh teorij.»⁷⁴

ZAKLJUČEK

Iz zgornjega kratkega pregleda zgodovinskega razvoja dirigiranega (vojnega) gospodarstva v Kraljevini Jugoslaviji in pojavnih oblik, ki jih je to zavzelo, je treba izluščiti predvsem tendenco vedno izrazitejšega poseganja države na trg, ki je napredovalo vzporedno z razplamtevanjem druge svetovne vojne. Če je bilo začetno prilagajanje spremenjenim gospodarskim razmeram v svetu težavno, nerodno in okorno,⁷⁵ pa se zdi, da je s časom državni aparat pod pritiskom razmer okrepil nadzor nad gospodarstvom in pričel vedno učinkoviteje nadomeščati prejšnje svobodno tržno gospodarstvo, zlasti na področju vodenja zunanje trgovine, deloma pa tudi pri organizaciji aprovizacije prebivalstva.⁷⁶ Ta proces je bil pospremljen z jezo, razočaranjem in občutkom zapostavljenosti gospodarskih stanov, ki se niso bali javno kritizirati državnih posegov v gospodarstvo.

Navsezadnje je napake jugoslovanskega dirigiranega gospodarstva na sestanku gospodarstvenikov v Beogradu 31. oktobra 1940 priznal kar sam predsednik vlade Dragiša Cvetković, ko je dejal: »*Pogosto nismo imeli niti zadosti časa, da bi nekatere uredbe do kraja proučili' ter pristavil, da 'ni bilo zadostnega stika med izdajatelji uredb in tistimi ljudmi, ki delajo na terenu.'*«.⁷⁷ Toda do nekega plodnejšega sodelovanja in povezave med trgovcem, tem gospodarskim delavcem na terenu, in državno administracijo, kot kažejo tu uporabljeni viri, vse do grenkega konca prve jugoslovanske države ni prišlo.

74 TL, 18. 12. 1940, str. 1, Industrialci o naši gospodarski zakonodaji.

75 »Uvedba uravnanega gospodarstva je bila pri nas posebno težavna, ker nismo imeli za to niti potrebnih načrtov, niti statističnih podatkov, niti znanstvenih zapiskov.« — TL, 24. 2. 1941, str. 2, Poročilo načelnika oddelka za TOI g. A. Trstenjaka na zasedanju banskega sveta.

76 Četudi je okupator po zavzetju slovenskega ozemlja beležil stanje zalog, ki je bilo manjše od zagotovil Prevoda, je do podobnih zaključkov o stabilizaciji racioniranega sistema preskrbe mogoče priti tudi ob študiju razprave Šorn, Draginja, str. 112.

77 TL, 1. 1. 1941, str. 1, Spoznanje prihaja trgovcem v zadoščenje.

VIRI IN LITERATURA

Tiskani viri

Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine

Časopisni viri

TL - *Trgovski list*

Literatura

Avsenek, Ivan. Usoda podjetniškega stanu. *Tehnika in gospodarstvo*, 1938, št. 1–2, str. 13–14.

Ferenc, Tone. Priprave na vojno v gospodarstvu. *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 506–509.

Flere, Janvid. Naše dirigiranje cen. *Tehnika in gospodarstvo*, 1938, št. 11–12, str. 237–247.

Kresal, France. *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.

Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.

Nedog, Alenka. Protidraginjske akcije v Sloveniji leta 1940. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1974, št. 1–2, str. 137–156.

Stiplovšek, Miroslav. *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem*. Maribor: Obzorja, 1989.

Šorn, Mojca. Draginja, pomanjkanje, omejitve: preskrba Slovenije s hrano 1939–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2007, št. 1, str. 103–114.

Vrhunec, Vinko. Jugoslavija – stanovska država?. *Misel in delo*, let. 1, 1935, str. 64–67.